

HIPPOCRATISMUL ȘI REVIZUIREA LUI ANTICĂ

DE

G. BRĂTESCU

Faza cu adevărat creatoare a școlii medicale din Cos a avut o durată extrem de scurtă, practic nedepășind existența fizică a celui care i-a asigurat faima de-a lungul veacurilor, marele Hippocrate. Deși scrierile pe care consensul majorității comentatorilor le atribuie lui Polibiu și altor urmași direcți ai « părintelui medicinei »¹ prezintă toate un interes de netăgăduit, ele nu mai vădesc cu aceeași strălucire calitățile operelor autentice hippocratice, opere caracterizate prin acuitatea observației clinice, prin strădania de a descoperi etiologia reală a manifestărilor morbide și, mai ales, prin forța generalizării științifice. Tendința spre dogmatism se va accentua la hippocratizii din generațiile ulterioare, care, pe de altă parte, vor opune o rezistență tot mai slabă infiltrațiilor idealiste și mistice în gândirea medicală. De altminteri, prestigiul școlii din Cos se va risipi cu desăvârșire la numai câteva decenii după moartea corifeului ei: în secolul al III-lea, când Alexandria s-a afirmat ca principalul centru medical al epocii, Hippocrate aproape că trecuse în legendă, iar patria sa încetase să exercite vreo atracție pentru cei ce voiau să se desăvârșească în meșteșugul vindecării.

Unii istorici socotesc că grabnicul declin al școlii din Cos, către jumătatea secolului al IV-lea î.e.n., ar intra oarecum în firea lucrurilor. « S-a întâmplat cu gândirea hippocratică — declară cunoscutul istoric al medicinei Arturo Castiglioni — ceva ce pare să constituie destinul multor mari idei religioase și filozofice: ele nu pot să trăiască, să înflorească și să se dezvolte atunci când, îndepărtându-se de obârșia lor, capătă, potrivit epocii și evenimentelor, forme și orientări diferite »². Pentru adepții unei asemenea concepții organiciste asupra evoluției curentelor filozofice și științifice, problema cauzelor mai adânci ale precocului regres al hippocra-

¹ O trecere în revistă a opiniilor emise în legătură cu autenticitatea operelor incluse în *Corpus Hippocraticum* întreprinde V. P. Karpov în articolul său *Гиппократ и Гиппократов сборник*, studiu introductiv la *Гиппократ, Избранные книги*, Moscova, 1936, p. 65—73. Despre stadiul mai recent al problemei și, în general, despre dificultățile precizării autenticității diverselor scrieri, vezi articolul lui L. Edelstein, *The Genuine Works of Hippocrates*, în *Bulletin of the History of Medicine*, 1939, nr. 2, p. 236—248.

² A. Castiglioni, *Storia della medicina*, Milano, 1936, p. 165.

tismului original, de fapt, nici nu se pune, ei mulțumindu-se să constate fenomenul ca atare și să-i atribuie un caracter fatal, drept care nu mai încearcă să stabilească dacă elanul creator al școlii din Cos nu s-a frânt cumva prin intervenția unui determinism istoric concret. Căci lucrul cel mai instructiv este să aflăm cum a survenit procesul involutiv a cărui realitate o recunoaște Castiglioni, adică în ce mod « epoca și evenimentele » aveau să înfruncească negativ asupra hippocratismului, impunându-i « forma și orientarea » incompatibile cu dezvoltarea lui ascendentă.

Alți cercetători s-au străduit să dea totuși o explicație fenomenului decăderii rapide a celei mai vestite școli medicale antice. Astfel, eruditul Louis Bourgey apreciază că « totul s-a petrecut ca și cum marele avânt, al cărui apogeu se situează probabil între anii 430 și 380, s-a stins treptat, din lipsă de oameni în stare să-l reînnoiască și să-l retrăiască dinăuntru lui »¹. Dar și aceasta este o simplă constatare, istoricul rămânând dator să meargă mai departe și să deslușească pricinile pentru care, îndată după dispariția lui Hippocrate, fiul lui Heraclide și al Fenaretei, urmașii s-au dovedit incapabili nu numai să-i dezvolte cu consecvență învățătura, dar măcar să asigure interpretarea fidelă a textelor rămase de la el. Căci așa cum afirmarea hippocratismului nu-și găsește explicația ultimă în genialitatea promotorului său, tot astfel eclipsa pe care, începând chiar din secolul al IV-lea, o cunoaște acest curent medical nu a putut fi determinată doar de slabele calități personale ale reprezentanților lui.

Elucidarea problemei este cu atât mai importantă, cu cât disoluția școlii din Cos coincide cu începutul procesului de revizuire pe linie vitalistă a învățaturii hippocratice, revizuire ale cărei consecințe se fac și azi simțite, sub unele aspecte, în teoria și practica medicinei. Punerea în evidență a trăsăturilor hippocratismului veritabil, cât și precizarea cauzalității alterărilor suferite de gândirea hippocratică în decursul timpului nu este deci lipsită de actualitate.

Deși cărțile medicale care, încă din antichitate, sînt cunoscute ca făcînd parte din *Corpus Hippocraticum* au fost elaborate de-a lungul unei perioade ce depășește un secol, iar unele din ele sînt produsul școlilor cu care medicii din Cos se găseau nu numai în rivalitate « profesională », dar și în polemică științifică și filozofică, nu poate fi negat că serierile Colecției hippocratice prezintă, dacă nu o omogenitate manifestă, cel puțin un « aer de familie ». Culegerea, subliniază Bourgey, « constituie un adevărat bloc, care posedă o unitate originală, desigur că nu o unitate de inspirație sau de autor, ci de poziție într-o epocă anumită »².

Există o atitudine *hippocratică* bine conturată în ce privește comportamentul clinic și, într-o măsură, tehnica terapeutică, ba chiar bazele filozofice ale practicii medicale. Îndepărtările de la această atitudine care apar ici-colo în diferitele cărți zise « hippocratice », mai cu seamă în cele a căror autenticitate stă de mult sub semnul întrebării, nu fac decît să reliefeze și mai puternic orientarea cardinală a școlii din Cos, în perioada ei culminantă. Această orientare se caracterizează prin promovarea sistematică, în întreaga activitate medicală, a observației raționate.

Ar fi, desigur, nejust să contestăm tendințele raționaliste, ce e drept mai puțin marcate, care se manifestă atât în serierile școlii rivale din Cnidos, cît și în aproape toate celelalte lucrări pe care întîmplarea le-a înecat în Corpul hippocratic. Dar la fel de nejust ar fi să trecem cu vederea divergențele metodologice și de

¹ L. Bourgey, *Observation et expérience chez les médecins de la Collection hippocratique*, Paris, 1953, p. 99.

² *Ibidem*. p. 26.

fundamentare filozofică ce apar în colecția amintită. Ele nu trebuie ignorate și nici măcar minimalizate, deoarece analiza lor permite o apreciere mai corectă și mai deplină a fondului hipocratismului autentic.

Ceea ce impresionează pe oricine ia cunoștință de metodologia clinică hipocratică este exigența acesteia în ce privește calitățile de observator vigilent pretinse medicului. În prima carte a *Epidemiilor* sînt enumerați următorii factori de care trebuie ținut seamă pentru recunoașterea unei boli anumite: « Constituția comună tuturor bolnavilor și cea individuală, boala, bolnavul, îngrijirea lui, îngrijitorul bolnavului, întrucît boala poate merge spre ameliorare ori spre agravare, starea meteorologică în totalitate, cu particularitățile cerului și ale fiecărei regiuni în parte, obiceiurile, regimul alimentar, felul de viață, vîrsta bolnavului, cum vorbește bolnavul, dacă se reține de la vorbă, reflecțiile sale, somnul și insomnia, viscele, felul și momentele în care apar, mișcările minilor, pruritul, plîsul, salivația, vărsăturile, modificările bolilor și urmările lor, desfășurarea funestă sau defavorabilă a bolii, transpirațiile, hipotermia, frisoanele, tusea, strănutul, sughițul, respirația, eructațiile, flatulența sonoră sau mută, hemoragiile și hemoroizii. Toate aceste fapte trebuie cercetate, precum și tot ce se produce din pricina lor », conchide autorul antic¹.

Dar asemenea date semeiologice și anamnestică nu pot servi decît ca materie primă. Simpla lor înregistrare nu-l satisface pe adevăratul medic, care este dator să raționeze cît mai aprofundat asupra faptelor brute oferite de simțuri. Prezența unui anume simptom, oricît de clar s-ar manifesta el și oricît de importantă ar fi semnificația lui în patologie, se dovedește insuficientă pentru recunoașterea bolii și, mai cu seamă, pentru stabilirea prognosticului; și tocmai de acest prognostic depinde, la hipocratici, complexul terapeutic și igienico-dietetic indicat în cazul respectiv². Numai confruntarea tuturor simptomelor între ele, o dată cu luarea în considerație a ansamblului factorilor de mediu cosmic și social ce acționează asupra bolnavului, îngăduie justa orientare a medicului, care trebuie deci să pună în valoare, la fiecă pas, calitățile înnăscute și dobîndite ale rațiunii sale. Necesitatea îmbinării observației și raționamentului este astfel formulată de un autor hipocratic: « Trebuie să cercetezi ce se poate vedea, pipăi, auzi; ce se poate percepe privind, pipăind, ascultînd, mirosind, gustînd și folosind judecata (γνώμη); în sfîrșit, ce se poate cunoaște prin toate mijloacele noastre de cunoaștere »³.

Interesul statistic arătat de hipocratici față de prognostic demonstrează convingerea lor că evoluția bolii poate fi prevăzută cu exactitate, întrucît cursul proceselor morbide nu este întîmplător, ci guvernat de legi pe care medicul trebuie să le cunoască. Prin aceasta, școala medicală din Cos a preconizat o atitudine științifică net superioară celei adoptate de școala din Cnidos, care se complăcea într-un pragmatism extrem, iar pe plan teoretic se preocupa nu atît de punerea în lumină a legilor proprii fenomenelor fiziologice și patologice, cît de « perfecționarea » unor catalogări și clasificări formale ale simptomelor și ale mijloacelor terapeutice. Însemnătatea acordată de hipocratici prognosticului constituie așadar

¹ *Epidemiile*, I, III, 10 (Littré, II, p. 670) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, București, 1960, p. 38.

² Despre însemnătatea prognosticului în doctrina hipocratică, vezi L. Edelstein, *Περὶ ἀέρος* und die Sammlung der hippocratischen Schriften, Berlin, 1931, p. 60–88.

³ *Despre ofcina medicului*, I (I. III, p. 272).

un indiciu al eforturilor pe care medicina începea să le desfășoare pentru a se elibera din captivitatea empirismului orb.

Mulți comentatori au stăruit asupra accentului pe care Hippocrate îl pune pe artă, pe latura « artistică » a medicinei. Trebuie totuși precizat că, în cazul de față, prin *artă* se înțelege o activitate de esență, am zice, meșteșugărească, întrucât presupune stăpânirea de către cel ce o practică a unui bagaj de cunoștințe și deprinderi dobândite prin studiu și exercițiu, iar nu prin generozitatea unei inspirații capricioase. Adevăratul medic se dispensează de noroc, deoarece se sprijină pe știință, arată autorul tratatului *Despre locuri la om*. « După părerea mea — spune el — au noroc sau nenoroc doar cei care știu să facă ceva bine sau rău. A avea noroc înseamnă a face bine ceva, iar așa fac cei care știu. A nu avea noroc înseamnă a nu face bine ceva, din neștiință; iar dacă ești neștiutor, cum să ai noroc? »¹.

Medicina nu ne-a fost revelată de o conștiință supranaturală, ci este un produs istoric, un rezultat al strădaniei generațiilor. « Nevoia însăși i-a silit pe oameni să caute și să născosească meșteșugul medical », consideră autorul *Vechii medicinei*, care mai avertizează că medicina nu stăpânește adevărul absolut, ci numai o metodă verificată de veacuri, care va îngădui unor persoane capabile și instruite să descopere ce a rămas încă nedescoperit². Ideea este reluată de Gomperz, care ține să sublinieze meritele școlii din Cos în însăși elaborarea acestei metode³.

Nesubestimînd în nici un fel valoarea gândirii abstracte, adevărații hipocratici acordă totuși prioritate experienței, față de raționament. Ei susțin necesitatea întemeierii judecăților pe materialul oferit de realitatea obiectivă. Autorul *Preceptelor* îi îndeamnă pe medici să se sprijine în primul rînd pe « experiența raționată » (τρίβη μετὰ λόγου), iar nu pe « probabilitatea raționamentului » (λογισμῶ πιθανῶ). Ceea ce nu înseamnă că raționamentul ar trebui disprețuit. Dimpotrivă, arată scriitorul hipocratic, tocmai prin faptul că raționamentul reprezintă « un fel de memorie sintetică (μνήμη τις ἐστὶ ξυνθετικὴ) a ce a fost perceput prin simțuri » merită toată încrederea și considerația. « Laud deci și raționamentul, — afirmă el — dacă își are izvorul în împrejurările concrete (περίπτωσις) și îndrumă deducția conform fenomenelor »⁴. Întreg acest pasaj de elogiare a experienței ca bază a raționamentului sau, ceea ce este același lucru, de elogiare a raționamentului întemeiat pe datele experienței constituie o remarcabilă formulare a concepției despre caracterul obiectiv al naturii și despre gândire ca fenomen de reflectare. Și mai concentrat se exprimă în această privință alt autor hipocratic: « Constituția naturală (φύσις τοῦ σώματος) este punctul de plecare al raționamentului în medicină »⁵.

Caracterizînd contribuția școlii din Cos la fundamentarea științifică a medicinei, eminentul clasicist și iatroistoriograf Charles Daremberg arăta: « Hippocrate nu a preconizat nici un sistem exclusivist, nici o nouă doctrină, căci a extras din tradiție aproape toate elementele științei. Dar a creat o metodă științifică îmbrățișînd semciologia, prognosticul și terapeutica. Metoda aceasta, care-i va asigura o glorie veșnică, este experiența sprijinită pe raționament »⁶. Trebuie adăugat că, prin

¹ *Despre locuri la om*, 46 (L. VI, p. 342).

² *Despre vechea medicină*, 2 și 3 (L. I, p. 570 și 572).

³ Th. Gomperz, *Griechische Denker*, vol. I, ed. IV, Berlin și Leipzig, 1922, p. 256.

⁴ *Preceptele*, 1 (L. IX, p. 250—252).

⁵ *Despre locuri la om*, 2 (L. VI, p. 278).

⁶ Ch. Daremberg, *Œuvres choisies d'Hippocrate, Introduction*, ed. II, Paris, 1855, p. LV.

contribuția lor decisivă la elaborarea acestei metode, hippocraticii și-au câștigat totodată dreptul de a ocupa un loc de onoare în galeria materialiştilor antici¹.

Puternicul suflu materialist care străbate scrierile considerate îndeobște ca aparținând lui Hippocrate însuși pare, de altminteri, să îndreptățească legenda legăturilor spirituale dintre Democrit din Abdera și ilustrul medic din Cos. S-a arătat că, de pildă, preocuparea hippocratică pentru etiologie s-ar datora înfrîuririi directe a metodologiei marelui filozof atomist².

Autorul tratatului *Despre meșteșug* ia poziție categorică împotriva idealismului nominalist, afirmînd primordialitatea realității materiale față de categoriile spirituale: « Realitățile au dat nume meșteșugurilor, căci este absurd să crezi [că realitățile ar fi produse de nume; lucrul acesta este cu neputință; numele sînt convenții (νομοθεήματα) pe care le impune natura, dar realitățile nu sînt convenții impuse de ea, ci produse pe care ea le zămislește »³. Este evident aici tonul polemic, țintind în partizanii existenței absolute a noțiunilor, concepție al cărei principal susținător a fost, cum se știe, Platon.

Una din expresiile cele mai clare ale materialismului hippocratic o constituie teoria despre creier ca organ al gîndirii și ca centru al vieții psihice, teorie dezvoltată mai cu seamă în tratatul consacrat epilepsiei: « Trebuie știut că, pe de o parte, plăcerile, bucuriile, rîsetele și jocurile, pe de altă parte mîhnirile, suferințele, nemulțumirile și plîngerile nu-și au obîrșia decît acolo (în creier). Datorită lui, îndeosebi, gîndim, pricepem, vedem, auzim, cunoaștem uritul și frumosul, răul și binele, plăcutul și neplăcutul... Tot datorită lui înnebunim, aiurăm, ne împresoară temeri și spaime, fie noaptea, fie după ce se face ziuă, visuri, greșeli nesăbuite, griji neîntemeiate, ignorarea a ce ne înconjoară, neobișnuința, înexperiența. Toate acestea le încercăm prin intermediul creierului, atunci cînd el nu este sănătos, adică atunci cînd devine prea cald, sau prea rece, sau prea umed, sau prea uscat, sau cînd a suferit vreo altă leziune împotriva naturii sale și cu care nu era obișnuit ». Cu alte cuvinte, creierul, ca suport material al activității psihice, este afectat de factori tot cu caracter material.

Epilepsia, reputată ca « boala sfîntă » prin excelență, întrucît ar constitui o afecțiune *sine materia*, fiind o pedeapsă sau, poate, un dar al zeilor, care ar acționa asupra bolnavului în acces prin mijloace supranaturale, epilepsia însăși posedă, după părerea autorului hippocratic, o patogenie materială perfect decelabilă, constînd în simpla alterare a substanței creierului. În favoarea acestei teze, medicul antic aduce un argument impresionant: de așa-zisa « boală sfîntă » suferă și dobitoacele, în special capra. Este de ajuns să deschidem craniul unui animal care a prezentat crize epileptoide și ne vom încredința că în creierul lui s-au produs modificări patologice: organul este « umed, plin cu lichid de hidropizie și miroase urît ». Concluzia scriitorului hipocratic era că « nu divinitatea, ci boala a corupt în acest mod corpul »⁴.

¹ Vezi și comunicările lui I. Banu, *Quelques problèmes philosophiques dans le «Corpus Hippocraticum»* și I. Ghelerter, *Hippocrate et la philosophie*, în *XVIIe Congrès international d'histoire de la médecine*, vol. I, Atena, 1960, p. 252—258 și 193—198.

² C. Săndulescu, *Stadiul actual al problemei hippocratice*, introducere la Hippocrate, *Despre medicina veche*; *Despre aer, ape și locuri*, București, 1940, p. 6.

³ *Despre meșteșug*, 2 (L. VI, p. 4).

⁴ *Despre boala sfîntă*, 11 și 14 (L. VI, p. 382 și 386). În legătură cu aceasta putem aminti că în tratatul *Despre articulații* (al cărui autor ar fi, după opinia evasiunanimă a exegeților,

În ce privește esența fenomenelor psihice, merită reținută o afirmație a autorului celei de-a șasea cărți a *Epidemiilor*: «Sufletul omului se făurește într-una pînă la moarte» (ἀνθρώπου ψυχὴ αἰεὶ φέρεται μέχρι θανάτου)¹. Este o formulă care denotă o viziune materialistă și dialectică, deoarece neagă preexistența sufletului față de corp și neagă presupusa perfecțiune ideală a sufletului, proclamînd, în schimb, caracterul, am zice, istoric al psihicului, care nu reprezintă un dat supranatural, ci rezultanta unui proces continuu, al cărui substrat indispensabil este organismul biologic, întrucît o dată cu nimicirea acestuia încetează producerea și reproducerea activității psihice.

«Omul — se arată în tratatul *Despre natura omului* — nu este în mod absolut nici aer, nici foc, nici apă, nici pămînt, nici vreo altă substanță a cărei existență să nu se vădească în corp»². Ceea ce înseamnă, pe de o parte, că alcătuirea noastră somatică nu se rezumă la un singur element, ci constituie o sinteză complexă, iar pe de altă parte, că nu se poate vorbi de o calitate ocultă proprie materiei vii, organismul uman nedatorîndu-și structura și funcționalitatea unei substanțe insesizabile. Acest punct de vedere se deosebește radical de concepția vitalistă, conform căreia specificitatea fenomenelor biologice s-ar explica prin acțiunea unor forțe imateriale, deci incomensurabile și neinfluențabile prin mijloace fizice.

Secole de-a rîndul Hippocrate a fost considerat de către majoritatea teoreticienilor și istoricilor medicinei drept un reprezentant tipic al vitalismului. Mai cu seamă după 1700, cînd animiștii au inițiat o largă contraofensivă împotriva curentelor biologice de orientare materialist-mecanicistă, numele căpeteniei școlii din Cos a fost fluturat ca un stîndard capabil să ralieze, prin prestigiul său, atît pe toți partizanii idealismului în științele medicale, cît și pe mulți din admiratorii tradițiilor clasice.

Pentru a demonstra pretinsul vitalism funciar al hippocratismului s-a invocat mai cu seamă concepția despre φύσις ca element de bază în explicarea proceselor biologice normale și patologice. În legătură cu aceasta s-au citat și s-au răsцитat cîteva fraze din cartea a șasea a *Epidemiilor*: «Natura este medicul bolilor. Natura află prin ea însăși căile și mijloacele, iar nu cu ajutorul inteligenței... Natura, fără învățătură și fără știință, face ce se cuvine»³.

Au oare aceste rînduri semnificația unei pledoarii în favoarea medicinei «intuiționiste», proclamă ele cumva falimentul clinicii savante, constituie ele un îndemn la pasivitate terapeutică prin aceea că ar recomanda ca tratarea bolii să fie lăsată în grija exclusivă a preaînțeleptei «naturi vindecătoare»?

Vom remarca, în treacăt, că citatul de mai sus este extras dintr-o lucrare căreia cei mai mulți comentatori îi contestă autenticitatea hippocratică, atribuind-o unor urmași ai «părintelui medicinei»⁴. Mai semnalăm și ipoteza lui Daremberg că acel νοῦσων φύσεις ἡγεροί ar fi, eventual, un adaos tîrziu al unui copist antic, care a ținut să marcheze, la începutul paragrafului și pe marginea manuscri-

chiar marele Hippocrate) se arată că cei cu gîbozitate au în plămîni «tuberculi duri și cruzi» (σκληρῶν φυμάτων καὶ ἀπέπτων) (L. IV, p. 180). Ceea ce ar lăsa de presupus că medicii școlii din Cos practicau necropsia și, mai mult, că acumulasera un bagaj destul de important de cunoștințe anatomico-patologice.

¹ *Epidemiile*, VI, V, 2 (L. V, p. 314).

² *Despre natura omului*, 1 (L. VI, p. 32).

³ *Epidemiile*, VI, V, 1 (L. V, p. 314).

⁴ Bourgey (*op. cit.*, p. 96 și 97, în note) atrage atenția asupra similitudinilor de conținut între diverse pasaje ale cărții a șasea a *Epidemiilor* și anumite opere ale lui Platon.

sului, ideea principală care, după părerea lui, se desprindea din textul transcris¹. Este foarte instructiv, pe de altă parte, să analizăm și exemplele pe care le aducea autorul cărții în sprijinul tezei că « natura află prin ea însăși căile și mijloacele »; el avea în vedere « clipitul, treburile pe care le îndeplinește limba și celelalte acțiuni de același fel », apoi « lacrimile, umezeala nărilor, strănutul, ceara din urechi, saliva, expectorația, inspirația, expirația, căscatul, tusea, sughițul » etc. Nu poți să nu fii de acord cu scriitorul antic că toate acestea se produc fără intervenția « inteligenței » și a « științei ». De altminteri, majoritatea lor se încadrează în categoria reflexelor necondiționate, a căror geneză și al căror sens biologic adaptativ a căpătat o explicație deplină în lumina concepției evoluționiste, astfel că nu este nevoie să apelezi la intervenția unei « conștiințe » supranaturale pentru a lămurii mecanismele « inconștiente » ale acestor procese fiziologice. De aceea, mai cu seamă astăzi, interpretarea vitalistă a textului de mai sus, așa cum se întâlnește ea la foarte mulți neohippocrațiști, nu este posibilă decât cu prețul răstălmăcirii gândirii autentice hippocratice.

Căci argumentul cel mai puternic care trebuie opus comentatorilor idealști ai pasajului citat este furnizat de însuși ansamblul Colecției hippocratice, în care abundă nu numai notațiile despre necesitatea atitudinii active a medicului în combaterea bolii², dar și semnalările de cazuri când natura « se înșeală »³, astfel că medicul se vede obligat « să o contrarieze » pentru a salva bolnavul, care ar pieri dacă l-am lăsa la discreția faimoasei *uis medicatrix naturae*, entitate imaginară, pe care însă ațiția epigoni au prezentat-o și o prezintă ca fiind esențialul în hippocratism.

Presupusul principiu vital a fost identificat în *Corpus Hippocraticum*, de către unii comentatori, și sub alte denumiri în afară de φύσις. Într-o listă redactată de L. Boyer mai apar termenii ψυχή, πνεῦμα, ἔμφυτον θερμόν și ἐνορμῶν⁴.

Cît privește ultimul din acești termeni, el nici măcar nu figurează ca atare în toate versiunile care ni s-au păstrat ale Colecției hippocratice, ci numai într-o anume variantă a celei de-a șasea cărți a *Epidemiilor*⁵. Într-un paragraf, în care sînt enumerate tot soiul de elemente într-o ordine a cărei logică nu poate fi nicidecum deslușită, întîlnim la un moment dat, printre alte fraze trunchiate, următoarea formulare sibilină: Τὰ ἰσχυόντα, ἡ ὀρμῶντα (ἐνορμῶντα), ἡ ἐνισχύμενα, ceea ce ar corespunde « conținătorului, impulsului, conținutului ». Formularea nu are nici o legătură aparentă cu contextul și dă impresia unei notații fugare, în vederea explicitării ulterioare a ideii consemnate⁶.

¹ Ch. Daremberg, *Histoire des sciences médicales*, vol. I, Paris, 1870, p. 115.

² Vezi și comunicarea noastră *Quelques remarques sur l'expectation hippocratique*, în *XVIIe Congrès internat. d'histoire de la méd.*, vol. I, p. 206—212.

³ Ch. Daremberg, *op. cit.*, p. 117; L. Bourgey, *op. cit.*, p. 273. Asclepiade din Bitinia a atras și el atenția, în sec. I î.e.n., asupra faptului că, foarte adesea, natura îi face omului mai mult rău decât bine.

⁴ A. Dechambre, *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales*, seria II, vol. VI, Paris, 1874, p. 38. Lista lui Boyer nu este completă.

⁵ *Epidemiile*, VI, VIII, 7 (L. V, p. 346). De remarcat că Littre a transcris în textul de bază forma ὀρμῶν, trimițînd în scolie termenul ἐνορμῶν.

⁶ De altfel, întreaga carte a șasea a *Epidemiilor*, precum și respectivele cărți a doua, a patra, a cincea și a șaptea, se prezintă, după părerea lui Littre și a altor comentatori, ca « o înșiruire de note fără legătură între ele și care n-au fost niciodată destinate publicării » (*Œuvres complètes d'Hippocrate*, vol. V, Paris, 1846, p. 23).

În ciuda acestui fapt, ἐνορμῶν (uneori sub denumirea latină de *impetum faciens*) a fost ridicat în ultimii 250 de ani la rangul unui concept fundamental pentru gândirea hipocratică, ca fiind pseudonimul «forței vitale» ce ar prezida întreaga desfășurare a proceselor normale și patologice din organism.

O serie de cercetători mai vechi și mai noi au atras atenția asupra faptului că πνεῦμα, ἐμψυτον θερμόν și mai ales φύσις nu au, în general, pentru autorii hipocratici înțelesul unor entități de esență imaterială, care determină din afară sensul fenomenelor biologice¹. Bourgey, de pildă, a remarcat că, în mare măsură, noțiunea de pneumă păstrează în tratatul *Despre vinturi* «o semnificație naturală și directă», semnificație absentă însă când va fi vorba de misterioasa pneumă cu caracter speculativ, pusă de școala medicală de mai târziu a lui Athenaios și Arhigene la baza fiziologiei și patologiei².

Dușman al oricăror speculații sterile, Hippocrate n-a manifestat simpatie nici pentru speculația vitalistă. Abel Rey scrie că ne-am putea referi la vitalismul hipocratic cel mult în sensul că școala din Cos considera viața ca *primum datum* al concepțiilor sale³. Dar din acest punct de vedere orice biolog ar fi un vitalist, de vreme ce este greu de crezut că ar putea exista vreun cercetător în domeniul biologiei care să nu recunoască, într-un fel sau altul, specificitatea fenomenelor proprii substanței vii.

S-a afirmat că totuși Hippocrate nu a izbutit să se sustragă tentației de a introduce noțiuni speculative în practica medicală. Astfel, teoria zilelor critice ar constitui un reflex direct al misticii aritmetice și, în primul rând, al străvechilor superstiții legate de cifra 7. S-a mai spus că, în această privință, școala din Cos ar fi suferit din plin influența laturilor esoterice ale doctrinei lui Pitagora.

Este adevărat că în tratatele hipocratice se întâlnesc dese referințe la cifre mai mult sau mai puțin fixe care marchează etapele de evoluție ale diferitelor boli. Cutare fază a bolii, aflăm din aceste tratate, durează, de regulă, atâtea zile, după care se produce o modificare bruscă și profundă a simptomatologiei, modificare ce constituie criza. Apariția sau întârzierea crizei, precum și caracterele concrete ale acesteia constituiau pentru hipocratici elemente din cele mai importante pentru stabilirea și corectarea prognosticului.

Ar fi însă complet eronat să se creadă că noțiunea de criză, în general, și reperele numerice concrete indicate în legătură cu diferitele afecțiuni, în special, ar fi produsul imaginației speculative. Se știe că medicina modernă a confirmat existența unei cronologii destul de precise în succesiunea fazelor evolutive a nenumărate entități nosologice. Mai trebuie ținut seama de frecvența febrei ciclice și, în primul rând, a diverselor tipuri de malarie în Grecia antică: subtilii observatori hipocratici nu au putut să nu sesizeze regularitatea reînnoirii acceselor.

De altminteri, în cărțile hipocratice cărora li se recunoaște autenticitatea, cifrelor «critice» nu li se atribuie de fel un caracter absolut. Autorul tratatului *Despre fracturi* se consideră dator să declare: «De obicei, oasele antebrățului se consolidează pe deplin în 30 de zile. Nimic nu este totuși perfect fixat, deoarece constituțiile diferă între ele, ca și vîrstele»⁴. *Prognosticul* arată de asemenea că,

¹ Vezi și articolul lui C. Săndulescu, *Physis și medicina hipocratică*, în *Istoria medicinei. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 25–39.

² L. Bourgey, *op. cit.*, p. 257.

³ A. Rey, *L'apogée de la science technique grecque*, Paris, 1946, p. 145.

⁴ *Despre fracturi*, 7 (L. III, p. 440) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, p. 154.

în ce privește periodicitatea crizelor, nu este cu puțință un calcul riguros « pe zile întregi »¹, iar în tratatul *Despre vechea medicină* se formulează o concluzie cu caracter foarte general: nu există un etalon de măsură exprimat printr-o greutate sau printr-un număr la care medicul să poată raporta observațiile clinice, singurul său ghid rămânând deci « percepția sensibilă » (τοῦ σῶματος τὴν αἰσθησιν)².

S-a mai afirmat că Hippocrate pune în legătură stările morbide și, mai ales, valurile epidemice cu poziția corpurilor cerești, în sensul că ilustrul medic antic ar fi împărtășit convingerea că sănătatea și fericirea oamenilor sau, într-un cuvânt, soarta lor sînt determinate de mișcările fatale ale stelelor și planetelor. Unii din cei care îi atribuie marelui savant din Cos asemenea vederi antiștiințifice par, de altminteri, să considere că ele chiar îmbogățesc meritele lui Hippocrate, întrucît acesta s-ar dovedi a fi un precursor în materie de ... cosmobiologie.

Este însă de ajuns să parcurgem Colecția hipocratică, insistînd asupra cărților considerate autentice, ca să ne încredințăm de inconsistența tezei despre Hippocrate astrologul. Nicăieri în aceste cărți nu vom întîlni vreo aluzie la influența determinată a stelelor asupra sănătății oamenilor.

Este drept că Hipocrate recomandă medicilor să țină seama de imaginea cerului atunci cînd studiază o epidemie sau un caz clinic. Astfel, el arată, cum am mai menționat, că pentru stabilirea unui diagnostic complet și corect trebuie să avem în vedere, printre altele, « starea meteorologică în totalitate, cu particularitățile cerului și ale fiecărei regiuni în parte » (κατὰ μέρη τῶν οὐρανίων καὶ χώρας ἐκάστης)³. Dar despre ce particularități este vorba și ce semnificație au ele pentru evoluția bolilor?

Mențiunile despre poziția astrelor apar mai ales în tratatul despre *Epidemii*. Partea întîi a primei cărți începe chiar cu o precizare de ordin astronomic-meteorologic: « În insula Thasos au fost în preajma echinocțiului de toamnă și în timpul Pleiadelor ploi multe, aproape continue, și vînturi din sud ». Pentru mai fiecare din « stările meteorologice » descrise în lucrarea amintită se face o referință sumară la constelațiile care, în perioada respectivă, răsăreau sau apuneau. Interesul acestor referințe este relevat de un pasaj al tratatului *Despre regim*: « Iarna durează de la apusul Pleiadelor pînă la echinocțiul de primăvară; primăvara, de la echinocțiul pînă la răsăritul Pleiadelor; vara, de la Pleiade pînă la răsăritul lui Arcturus; toamna, de la Arcturus pînă la apusul Pleiadelor »⁴. Faptul că indicarea mișcării constelațiilor are valoarea unor repere calendaristice reiese și din alt paragraf al aceleiași serii: « Veți lua seama la răsăritul și apusul constelațiilor pentru a ști să vă păziți de schimbări și de stările excesive ale alimentelor, băuturilor, vînturilor și ale întregii lumi, stări care dau naștere la boli »⁵. Se știe ce însemnătate acordau hipocraticii adaptării hranei la « constituția » specifică fiecărui anotimp în parte; schimbările în tabloul sideral serveau drept semnal pentru trecerea la un alt regim alimentar.

Agerul observator care a fost Hippocrate a evidențiat cu mare măiestrie legătura dintre meteorologie și patologie, cit și caracterul sezonier al unor afecțiuni. Autorul tratatului *Despre aer, ape și locuri* atrage atenția asupra excepționalei

¹ *Prognosticul*, 20 (L. II, p. 168—170).

² *Despre vechea medicină*, 9 (L. I, p. 588—590).

³ *Epidemiile*, I, III, 10 (L. II, p. 670).

⁴ *Despre regim*, III, 68 (L. VI, p. 594).

⁵ *Ibidem*, I, 2 (L. VI, p. 470).

importante pentru prognostic a precizării condițiilor meteorologice: «Cunoscînd schimbările anotimpurilor, răsăritul și apusul constelațiilor, precum și modul în care se produce fiecare fenomen, el (medicul) ar ști de mai înainte cum se va desfășura anul respectiv. Studiind în acest mod și cunoscînd în prealabil care sînt momentele prielnice, el ar cunoaște în chip desăvîrșit orice lucru, ar înfriuri deseori sănătatea oamenilor și ar călăuzi-o prin meșteșugul său pe drumul cel drept. — Și scriitorul antic adaugă: — Dacă cineva ar socoti însă că acestea sînt chestiuni de meteorologie și ar sta să gîndească, ar pricepe atunci că astronomia nu este legată în mică măsură de medicină, ci mult de tot, pentru că o dată cu anotimpurile se prefac și organele digestive¹ ale oamenilor»². Acest paragraf ni se pare cu totul convingător pentru teza că elementul astronomic trebuie considerat la Hippocrate prin prisma calendaristicului și meteorologicului, iar nu a astrologicului. Vom cita totuși încă un pasaj din aceeași scriere, pe care-l socotim deosebit de concludent: «(Medicul) trebuie să se ferească, mai ales, de schimbările mari ale anotimpurilor și să nu dea leacul hotărît sau purgative și nici să facă incizii în regiunea abdominală mai înainte de a trece zece zile sau mai multe. Amîndouă solstițiile, îndeosebi cel de vară, și amîndouă echinocțiile, mai ales cel de toamnă, trebuie socotite ca foarte importante și primejdioase. Mai trebuie să se ferească de răsăritul lui Sirius, apoi de cel al lui Arcturus și de apusul Pleiadelor, întrucît cu deosebire în aceste zile se hotărăște mersul bolilor»³. Contextul arată că referințele la astre nu se au aci alt rol decît să marcheze succesiunea anotimpurilor, cu perioadele «critice» de tranziție, caracterizate, s-ar putea spune, prin confuzia elementelor.

În nici una din cărțile hippocratice autentice nu figurează vreo aluzie la eventuala legătură cauzală *directă* dintre poziția astrelor și «geniul epidemic» sau evoluția îmbolnăvirilor. În nici una din aceste cărți nu se menționează despre existența unor «zile faste» și «zile nefaste» de esență cosmologică. «Zilele critice» relevante de hippocratiei sînt determinate de evoluția intrinsecă, am zice materială, a bolii, iar nu de o înfriure exterioară, și cu atît mai puțin «siderală», asupra bolnavului. Invazia astrologicului în medicina zisă hippocratică se va produce abia în faza disoluției școlii din Cos. Dacă este adevărat că «părintele medicinei» a fost un înaintaș în domeniul meteoro-patologiei, ni se pare totuși exagerat să i se atribue merite în fundamentarea cosmobiologiei, studiu care, de altminteri, abia astăzi poate dobîndi o bază științifică.

Înrudit cu repulsia sa față de speculația magică și astrologică este refuzul lui Hippocrate de a admite imixtiunea religiei în medicina teoretică și practică. Sînt semnificative reflecțiile autorului scrierii *Despre aer, ape și locuri* în legătură cu efeminarea care survenea la unii bărbați sciți, tulburare pe care cei din jur o considerau a fi provocată de intervenția nemijlocită a zeilor. «Eu însă — afirma medicul hippocratic — cred că această boală este la fel de divină ca toate celelalte și că îndeobște o boală nu este nici mai divină și nici mai omenească decît alta, ci toate sînt la fel de divine, adică au o pricină firească, întrucît nimic nu se produce

¹ Această «prefacere a organelor digestive» o dată cu schimbarea anotimpurilor subliniază ideea influenței meteorologiei asupra metabolismului uman, prin intermediul alimentației cu caracter sezonier.

² *Despre aer, ape și locuri*, 2 (L. II, p. 14) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, p. 126.

³ *Ibidem*, 11 (L. II, p. 50–52).

fără o pricină firească » ¹. Iată o respingere, fără apel, a concepțiilor despre existența unui determinism supranatural al bolilor !

Cei care încearcă să-l prezinte pe Hippocrate drept prototipul medicului teist nu dezarmează însă, ci invocă alte texte ale colecției, printre care o notație din cartea *Prognosticului*. Mărturia aceasta li se pare cu atât mai prețioasă, cu cât tratatul amintit este socotit a face parte din grupul de scrieri ce pot fi atribuite lui Hippocrate cel Mare. Se arată aci, într-adevăr, că medicul este dator să stabilească dacă în bolile de care se ocupă « nu cumva există ceva divin » (θεῖον). Fraza care completează această enunțare prezintă însă cel mai mare interes: medicul trebuie să deceleze eventualul element divin din boală, întrucît urmează « să deprindă și prognosticul acestuia » (καὶ τοῦτοιον τὴν πρόνοιαν ἐκμανθάνειν) ². Dar ce fel de divin este acela care poate fi încadrat în diagnosticul și prognosticul pozitiv al bolii, care se supune deci determinismului material al fenomenelor, pentru că altminteri n-ar fi previzibil? Nu se poate concepe o intervenție supranaturală în desfășurarea bolii fără un anumit grad de « spontaneitate » care să înfrîngă cauzalitatea biologică, pe cînd Hippocrate afirmă aici că relevarea factorului divin trebuie tocmai să asigure precizia diagnosticului. Acest divin care-și pierde caracterul supranatural încețază, de fapt, să mai fie divin. . .

Aceeași semnificație o are, pînă la urmă, și celebra formulă: « Medicul filozof este asemenea zeilor » (ὁ ἰατρός φιλόσοφος ἰσόθεος) ³. Departe de a fi expresia unui respect desăvîrșit față de zei, cum opinează unii comentatori, sentința aceasta reprezintă mai degrabă o « blasfemie », întrucît proclamă egalitatea savantului cu ființele divine, cărora li se contestă astfel misterioasa lor atotputernicie.

Este cazul să amintim aici despre o achiziție relativ recentă a istoriei medicinei în legătură cu condițiile în care tînărul Hippocrate a dobîndit instrucția lui medicală. Se considera mai de mult că el s-a format în umbra templului din Cos al lui Asclepios. Săpăturile efectuate după primul război mondial în această insulă au demonstrat însă că avem de-a face cu o legendă, pentru simplul motiv că sanctuarul amintit s-a clădit tîrziu după moartea vestitului medic și gînditor. Astfel, primul altar al lui Asclepios a fost ridicat în Cos după anul 350 î.e.n., iar marele templu nu și-a deschis porțile decît la începutul secolului al III-lea ⁴. Cît despre apartenența lui Hippocrate la dinastia « preotească » a Asclepiazilor, s-a dovedit că aceștia nu constituiau de fel o castă de preoți, fiind vorba de o familie care practica o medicină cu caracter laic, bazată pe inițierea fiului de către tată în « tainele » artei vindecării. Așa se explică faptul subliniat de Bourgey că, « oricît de multiple și de opuse ar fi . . . tendințele care se manifestă în diversele tratate (din *Corpus Hippocraticum*), nicideată nu apare în ele, măcar ca obiect de critică, silueta preotului vindecător » ⁵.

Cel mult dacă, în unele cărți, precum în cea *Despre boala sfîntă*, întîlnim aluzii sau chiar atacuri la adresa « vrăjitorilor, descîntătorilor, șarlatanilor și a altor înșelători », care susțin că, prin mijloace supranaturale, pot vindeca epilepsia și

¹ *Despre aer, ape și locuri*, 22 (L. II, p. 76—78).

² *Prognosticul*, 1 (L. II, p. 112).

³ *Despre comportarea cuvenită*, 5 (L. IX, p. 232).

⁴ H. E. Sigerist, *Notes and Comments on Hippocrates*, în *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, 1934, nr. 3, p. 190. Vezi R. Herzog, *Das Asklepeion und die Aerzteschule von Kos*, în *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 1932, p. 274.

⁵ L. Bourgey, *op. cit.*, p. 111.

tot felul de boli pe care zeii le-ar abate asupra nefericiților muritori. Faptul că, în tratatul amintit, medicul hipocratic se prezintă ca un apărător al « adevăratului » respect pentru zei, respect incompatibil cu pretențiile impostorilor care declară că sînt capabili să influențeze voințele divine, nu trebuie să ne deruteze, îndemnîndu-ne să-l socotim pe autorul acestei scrieri drept « un credincios adevărat », cum îl caracterizează Bourgey¹. Nu este nevoie să fii un sincer adorator al zeilor pentru a demasca șarlatanismul cu argumentul că superstițiile presupun nesocotirea dogmelor religioase « autentice »²... Withington remarcă just că în *Corpus Hippocraticum* se manifestă față de religie doar respectul formal pretins de cultul oficial³.

În 1719 a apărut la Rudolstadt, sub semnătura D.W.T.D., un opuscul intitulat *Hippocrates atheismi falso accusatus*, în care era combătută, cu patima obișnuită în asemenea împrejurări, afirmația savantului german contemporan Nikolai Hieronymus Gundling că « părintele medicinei » n-a considerat sufletul de esență divină și nici nu a crezut în zei. Poate că Gundling nu va fi desfășurat cea mai convingătoare argumentație în favoarea tezelor sale, sigur este însă că din operele capitale ale Colecției hipocratice se desprinde nu numai un total indiferentism religios, dar și concluzia că apelul la explicațiile supranaturale nu face decît să dăuneze meșteșugului medical.

Printre normele etice formulate de autorul *Preceptelor* figurează și recomandăția: « Dacă se ivește prilejul să dai ajutor unui om străin și sărac, tocmai în asemenea caz trebuie să intervii; căci acolo unde este iubire pentru oameni este și iubire pentru meșteșug »⁴. Nu avem nici un motiv să credem că Hippocrate și discipolii săi ar fi nesocotit principiul de mai sus. Trebuie stăruit mai ales asupra faptului că hipocraticii, cel puțin în epoca redactării scrierilor de bază din *Corpus*, n-au făcut nici o deosebire între cetățeanul liber și sclav în ce privește respectul personalității umane și acordarea asistenței medicale. *Jurămîntul*⁵ îl ține dator pe medic să manifeste aceeași conștiinciozitate și puritate de intenții față de bărbat și femeie, față de adult și copil, față de omul liber și rob (ἐλευθέρων τε καὶ δούλων). André Bonnard a constatat că, dintre cei o sută de bolnavi menționați în cartea a cincea a *Epidemiilor*, cu siguranță că 19 erau sclavi (12 bărbați și 7 femei). Cifra reală poate fi chiar mai mare, întrucît nu posedăm indicații îndestulătoare despre starea socială a fiecărui pacient a cărui suferință este studiată în scrierea amintită⁶. Trebuie precizat că o asemenea atitudine deontologică nu era, la vremea aceea, un lucru curent. Platon arată că, cel mai adesea, sclavii primesc o îngrijire medicală sumară din partea unor sclavi care nu au beneficiat de instrucție profesională sistematică, pe cînd oamenii liberi sînt tratați de oameni liberi, cu pregătire temeinică și care zăbovesc lîngă bolnav, dînd atît asistență, cît și explicațiile corespunzătoare asupra cursului bolii⁷.

¹ L. Bourgey, *op. cit.*, p. 111—112.

² Despre fondul ateist al tratatului amintit, vezi și nota lui F. H. Kessidi, *Гиппократ и религия*, în *Наука и жизнь*, 1958, nr. 1, p. 58—59.

³ E. T. Withington, *The History of Greek Therapeutics and the Malaria Theory*, apendice la lucrarea lui W. H. S. Jones, *Malaria and Greek History*, Manchester, 1909, p. 138.

⁴ *Preceptele*, 6 (L. IX, p. 258).

⁵ *Jurămîntul* (L. IV, p. 630).

⁶ A. Bonnard, *Civilisation grecque*, vol. II, Lausanne, 1957, p. 209.

⁷ *Legile*, IV, 720 c-d.

Democratismul școlii hippocratice prezintă și un aspect de altă natură, dar la fel de respectabil: preocuparea de a face înțelese noțiunile științifice medicale de către oricine. « După părerea mea, — scrie autorul *Vechii medicinei*, — cel care vrea să vorbească despre arta medicală trebuie să se apuce să spună, mai ales, lucrurile cunoscute de omul de rînd; căci spusele și cercetările medicului n-au alt obiect decît bolile de care suferă și este atins oricare... (Omului de rînd) îi va fi ușor să înțeleagă ceva aflat și explicat de alții »¹. În legătură cu aceasta se poate menționa că unele tratate hippocratice, precum cel *Despre afecțiuni*, se prezintă ca niște cărți « de medicină populară, avînd drept scop să-i permită omului obișnuit (ιδιωτης) de a înțelege regulile după care se conduce medicul »². În felul acesta, hippocratismul se dovedește a fi dușman al hieratismului medical, al cultivării « misterelor » vindecării în cercul unor inițiați, care se simțeau cu ațit mai stăpîni pe ei, cu cît marea masă era mai străină de înțelegerea principiilor și procedeeleor artei lor.

Am încercat să recapitulăm pînă aci trăsăturile filozofice, științifice și morale care au conferit hippocratismului prestigiul său incomparabil de-a lungul a peste 20 de veacuri. Desigur că nu ne-am propus să întreprindem o analiză cuprinzătoare a gîndirii hippocratice, ci ne-am limitat să desprindem unele aspecte pe care le considerăm esențiale pentru caracterizarea acestei gîndiri. Am urmărit, pe de altă parte, să atragem atenția asupra acelor trăsături pozitive ale hippocratismului care, în cursul timpului, au avut de suferit un proces de revizuire ce a determinat, în anumite privințe, elaborarea unei imagini false despre orientarea generală a școlii din Cos.

Aminteam că revizuirea aceasta a început, pe cît se pare, îndată după moartea marelui Hippocrate (ceea ce nu însemnează că s-a datorat dispariției lui !). Analiza cărților din *Corpus Hippocraticum* despre care critica istorică, medico-istorică și filologică a dovedit, cu cel mai înalt grad de probabilitate, că nu aparțin protagonistului școlii din Cos, ci unor epigoni mai mult sau mai puțin tîrzii, arată că unele fisuri pozitiviste sau mistice au început să se ivească încă de la jumătatea secolului al IV-lea în mărețul edificiu al hippocratismului.

Doctrina umorală, de pildă, care în operele considerate astăzi autentice hippocratice deține un rol important în explicarea fenomenelor normale și patologice, fără să constituie însă cheia de boltă a întregului sistem, va dobîndi în lucrările ulterioare o însemnată excepțională și, mai cu seamă, va tinde să capete un aspect dogmatic ce-și va pune pecetea pe foarte multe din raționamentele științifice din domeniul medicinei și biologiei. Din punct de vedere cronologic, se pare că în colecția hippocratică teoria celor patru umori corespunzătoare celor patru elemente se găsește formulată pentru prima oară în tratatul *Despre natura omului*, tratat pe care mulți comentatori competenți îl atribuie unor urmași ai marelui Hippocrate, și în nici un caz acestuia³. De remarcat că, pe lîngă incontestabilele sale laturi pozitive, rezultate din observarea perspicace a realității, teoria celor patru elemente și umori se resimte de o anumită tendință formalistă, prin reducerea, pe cale

¹ *Despre vechea medicină*, 2 (L. I, p. 572—574).

² E. Littré, *op. cit.*, vol. VI, p. 206.

³ A. Frenkian, *La méthode hippocratique dans «le Phèdre» de Platon*, București, 1941, p. 16.

speculativă, a multiplicității fenomenelor la efectele combinării recelui, caldului, uscatului și umedului. Se ajunge astfel uneori la un joc gratuit de simetrii, care pierde contactul cu realul și amenință să prezinte false soluții evasimagice în cele mai diverse probleme ale fiziologiei și patologiei.

Dacă conceptul de φύσις păstrase în cărțile hipocratice autentice un sens care, în genere, denota o orientare materialistă, anumite serii ulterioare din *Corpus Hippocraticum* vădese, dacă nu o alunecare netă spre vitalism, cel puțin grave șovăieli filozofice. Așa este cazul cu «focul înăscut» (ἐμφυτον πῦρ), menționat în tratatul *Despre inimă*. Vitaliștii declarați din secolele următoare vor ști să bată monedă din aceste șovăieli.

În tratatul *Despre natura femeii*, pe care însă, ce e drept, comentatorii tind să-l atribuie mai degrabă școlii din Cnidos, se arată că «lucrurile divine» (θεῖα) sînt primele cunoștințe pe care trebuie să le stăpînească un medic cu adevărat priceput¹. Cît privește pe autorul tirziului tratat *Despre săptămîni*, el cultivă, fără nici o rezervă, mistica cifrei 7, cu aplicațiile astronomice, astrologice, calendaristice, meteorologice, fizice, fiziologice, anatomice, nosologice etc. ale acesteia. Lucrarea în cauză constituie o reactualizare a tezelor celor mai fanteziste ale pitagoreismului. În cartea a patra a tratatului *Despre regim* se admite realitatea viselor prevestitoare, care ar avea valoarea unor mesaje ale zeilor².

Asemenea exemple de alterare a fondului materialist original al hipocratismului în scrierile mai recente ale Colecției hipocratice s-ar mai putea da. Ne vom opri totuși aici, trăgînd concluzia că, încă în perioada elaborării și definitivării colecției, au început să se manifeste unele semne de criză în științele medico-biologice. Poate ar fi exagerat să vorbim despre o fractură sau chiar, mai modest, de o cotitură care să fi intervenit, la jumătatea secolului al IV-lea, în dezvoltarea concepțiilor inițiale ale școlii din Cos, acele concepții care au însemnat o contribuție nemuritoare la tezaurul culturii mondiale. Este însă incontestabil că un proces de involuție s-a declanșat pe plan științifico-medical chiar din epoca în care cei care-l cunoscuseră nemijlocit pe marele Hippocrat, primind de la el instrucție profesională, continuau să activeze.

Să se datorească acea involuție faptului că hipocratizii erau incapabili să îmbogățească moștenirea genialului lor înaintaș? Dar care este atunci cauza *revizuirii* esențiale la care începe să fie supus, încă din această etapă, fondul realist al hipocratismului?

Credem că în privința aceasta trebuie să ținem neapărat seama de evoluția generală a stărilor de lucruri din Grecia în prima jumătate a secolului al IV-lea, perioadă cînd sistemul sclavagist intră într-o criză fără precedent.

Apariția hipocratismului fusese legată de excepționalul avînt economic și cultural pe care l-a cunoscut lumea elină în epoca lui Pericle, epocă în care, după expresia lui Marx, «Grecia a atins cel mai înalt grad al înfloririi ei pe plan intern»³. Declinul școlii din Cos coincide cu marile frămîntări sociale determinate de urmările economice și politice ale pustiitorului război peloponeziac, care «zdruncinase bazele ordinii existente în orașele grecești»⁴. Polisul se dovedea tot mai necorespunzător

¹ *Despre natura femeii*, I (L. VII, p. 312).

² *Despre regim*, IV, 87 (L. VI, p. 640—642).

³ K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. I, București, 1957, p. 100.

⁴ V. S. Sergheev, *Istoria Greciei antice*, București, 1951, p. 241.

față de dezvoltarea forțelor de producție, făcându-se tot mai simțită necesitatea unor forme de organizare economică și administrativă mai cuprinzătoare. Antagonismele de clasă căpătaseră o ascuțime atât de mare, încât cadrul democrației sclavagiste caracteristic pentru epoca precedentă devine perimat în veacul al IV-lea. Războiul provocase, pe de altă parte, o accelerare a polarizării avuției sociale, permițând îmbogățirea nemăsurată a unui pumn de cămătari și speculanți, o dată cu sărăcirea extremă a maselor muncitoare. Numărul sclavilor a crescut și el rapid. Foarte des izbucnesc în orașe răzmerițe ale populației înfometate și, în general, o atmosferă de deprimare începe să stăpânească.

Ca un reflex al acestei situații, în scrierile vremii se desemnează un întreg curent de critică a rânduielilor existente, de înfierare a dragostei de arginți, de idealizare a străvechii « virste de aur », în care proprietatea particulară nu se ivise încă, și de schițare a unor proiecte utopice pentru reforma și chiar reconstrucția din temelii a societății. Până și în *Scrisorile* apocrife incluse mai târziu în *Corpus Hippocraticum* răzbat ecourile nemulțumirii maselor față de abuzurile plutocrației. Într-o presupusă epistolă a lui Hippocrate către Damages se întâlnesc unele considerații atribuite lui Democrit asupra deșertăciunilor omenești, deșertăciuni printre care, la loc de frunte, se află « patima pentru bani, boală nesățioasă » (φιλαργυρία νοσος ἀόριστος). Astfel, oamenii « dărimă și reclădesc, iartă și se căiesc, întorc spatele îndatoririlor prieteniei, merg cu răutatea până la ură, calcă în picioare legăturile de rudenie, și toate acestea datorită patimii pentru bani »¹. În *Precepte*, tratat de certă orientare hipocratică, găsim aprecieri puțin măgulitoare față de comportamentul bolnavilor bogați, totdeauna capricioși, egoiști și încrezători în făgăduielile șarlatanilor².

Criza socială care începe o dată cu secolul al IV-lea nu avea ieșire, întrucât în Grecia antică nu existau de fel, la vremea aceea, condiții obiective pentru înlocuirea relațiilor sclavagiste cu altele, corespunzând unui mod de producție mai evoluat³. De aici marasmul economic, politic și ideologic care, ulterior, se va accentua veac după veac. Dată fiind fragila fundamentare științifică a medicinei antice și greutatea specifică relativ mare a elementului « filozofic » în ansamblul conceptelor și al cunoștințelor pozitive cu care opera medicul acelor timpuri, influența factorilor social-economiци asupra orientării teoretice și chiar asupra laturii tehnice a artei medicale s-a manifestat atunci mai prompt și, în unele privințe, mai profund decât avea să se exercite, de pildă, peste două milenii, când știința medicală va dobîndi o bază mult mai largă și deci mai stabilă, întrucât a reușit să acumuleze un impunător bagaj de noțiuni fiziopatologice și de procedee terapeutice bine verificate, bagaj aflat oarecum la adăpost de fluctuația « modelelor ». Tocmai de aceea medicina de după Hippocrate s-a resimțit cu atîta intensitate de pe urma fenomenelor de criză caracteristice pentru societatea elină contemporană.

Secolul al V-lea se remarcă printr-un avînt deosebit al construcției și reconstrucției. În atmosfera optimistă determinată de înflorirea economică ce a urmat după războaiele medice, activitatea meșteșugărească căpătase proporții fără precedent, stimulată fiind, mai ales, de vastele lucrări de edificare inițiate în toate cetățile grecești și, în primul rînd, la Atena.

¹ *Scrisori*, 17 (L. IX, p. 370).

² *Precepte*, 7 (L. IX, p. 260–262).

³ V. N. Diakov, *Grecia în prima jumătate a sec. al IV-lea î.e.n.*, în vol. *Grecia antică*, București, 1958, p. 492.

În general, preocuparea pentru tehnică se intensifică în această perioadă. Mintea iscoditoare a savanților și a meseriașilor imaginează numeroase aparate mecanice, în care-și găsesc aplicarea principiile teoretice ale geometriei și fizicii. Totodată sînt alcătuite expuneri care sistematizau cunoștințele din cele mai diferite ramuri ale «artei», inclusiv arta medicală.

Dar fenomenele de criză ce se înregistrează pe plan social-economic începînd din preajma anului 400 tind să frîneze interesul pentru tehnica de esență meșteșugărească și să «reabiliteze», în schimb, preocupările speculative.

O expresie a acestei noi atitudini este și disprețul lui Platon față de experiența practică, în general, și față de meșteșuguri, în special¹. Pentru el, încercarea de a controla valabilitatea unui raționament recurînd la o experiență echivala aproape cu un sacrilegiu, întrucît ideea, de origine divină, nu putea decît să fie înjosită prin chemarea ei în fața instanțelor judecătorești inferioare ale realității materiale. Platon considera experiența sensibilă drept izvorul cunoașterii eronate, deoarece ea se întemeia pe aparențe, iar nu pe esențe. De aici, în bună măsură, și ostilitatea lui față de sofisti, care pretindeau să predea «din afară» cunoștințe științifice unor ignoranți ce năzuiau spre înțelepciune, cînd adevărata știință ar fi «interioară», dezvoltîndu-se spontan în suflet și deci neputîndu-se transmite ca atare altora².

Ar exista deci o falsă știință, întemeiată pe cunoșterea empirică, și o știință veritabilă, izvorită din cultivarea metodică, cu ajutorul exclusiv al raționamentelor, a propriilor latențe spirituale, căci știința veritabilă nu este altceva decît evocarea sau reactualizarea ideilor pure de care sufletul s-a despărțit temporar atunci cînd a coborît în lumea materială. Tocmai la aceste două modalități, cu totul inegale ca semnificație și valoare de cunoaștere științifică, se referă Platon în pasajul citat din *Legi*, unde pomeneste despre prelinșii medicii, cei cu instrucție căpătată empiric și care îngrijesc de sclavii bolnavi, și despre adevărații medicii, care au studiat metodic știința medicală, reflectînd asupra fenomenelor patologice și asupra mijloacelor terapeutice³.

Concepția platonice în legătură cu superioritatea cunoașterii speculative față de cea empirică își va afla ecoul și în Colecția hippocratică. De pildă, în tratatul *Despre vînturi* se arată că aerul (ἀήρ, φῦσα) sau suflul (πνεῦμα) constituie cauza principală a tuturor fenomenelor cosmice, fizice și biologice, iar acest aer, deși rămîne «invizibil pentru ochi, este vizibil pentru gîndire» (τῷ δὲ λογισμῷ φανερός)⁴. Ce departe se situează de hippocratismul autentic această proclamare a preponderenței speculației raționale asupra observației raționate!

De notat că totuși, la sfîrșitul secolului trecut, tratatul *Despre vînturi* a fost considerat de unii clasiști drept singura scriere în privința căreia se poate afirma cu certitudine că sintetizează adevărata învățătură a școlii din Cos. Aceasta, fiindcă se descoperise un papirus medical anonim, în care «părintelui medicinei» i se atribuiă vederi similare celor expuse în lucrarea amintită. Astfel, teoria speculativă despre aer (și echivalentul lui, *pneuma*) părea să reprezinte conceptul fundamental

¹ P. M. Schuhl, *Essai sur la formation de la pensée grecque*, ed. II, Paris, 1949, p. 378—379.

² E. Halévy, *La théorie platonicienne des sciences*, Paris, 1896, p. 98.

³ P. Kucharski, *Les chemins du savoir dans les derniers dialogues de Platon*, Paris, 1949, p. 136.

⁴ *Despre vînturi*, 3 (L. VI, p. 94).

al hipocratismului. O analiză mai aprofundată a demonstrat însă validitatea aprecierii comentatorilor mai vechi, care opinaseră că *Despre virturi* nu este decât un « discours », o producție retorică destinată, în spiritul epocii, să argumenteze o teză anumită, în cazul de față teza că aerului îi revine rolul primordial, atât în univers, cât și în organismul uman. Papirusul respectiv era, după toate probabilitățile, «caietul de notițe» al unui învățăcel în ale medicinei, caiet în care acesta a copiat sau, mai degrabă, a parafrazat și rezumat unele scrieri cu circulație la acea epocă și, în primul rând, lucrările lui Menon, un discipol al lui Aristotel¹.

Trebuie însă subliniat că, în timpul vieții lui Menon, deci la abia o jumătate de secol după moartea marelui Hippocrate, nedumeririle și confuziile în legătură cu autenticitatea operelor acestuia începuseră să se și manifeste, o dată ce tratatul sofist *Despre virturi* i-a fost atribuit lui. Fapt care arată că disoluția școlii din Cos era atunci destul de înaintată sau măcar că procesul de revizuire a concepțiilor hipocratismului originar ajunsese atât de departe încât o asemenea substituție de autori nu mai trezea obiecții, chiar când ilustrului medic din Cos i se împrumutau convingeri fără nici o contingență cu acelea pe care le profesase în realitate².

Galen îl califică pe Platon drept un asiduu imitator al lui Hippocrate, adăugînd că cele mai importante dogme platonice ar fi fost împrumutate de la «părintele medicinei»³. Afirmția este, neîndoios, inexactă, dar la fel de neîndoios este că celebrul filozof atenian a studiat operele hipocratice, pe care le și citează (precum în *Fedru*). Mult mai însemnată decât influența exercitată de hipocratism asupra doctrinei lui Platon se dovedește însă a fi înfrîurirea platonismului asupra evoluției școlii din Cos, după dispariția corifeului acesteia.

Însuși bătrînul Sprengel remarcase proporțiile fenomenului de revizuire a învățăturii hipocratice în cursul secolului al IV-lea. « Abia fusese descoperită calea ce putea duce spre desăvîrșire, abia se recunoscuse că observația este suportul cel mai trainic al tuturor raționamentelor în medicină, — notează medico-istoricul german, — că, atrasă de preferința generală pentru dialectică și speculații, (medicina) a părăsit din nou această orientare și, de dragul unor sterpe subtilități, a neglijat adevărurile veșnice propagate de Hippocrate». Dogmatizarea hipocratismului, mai constată Sprengel, a început prin introducerea fizicii lui Platon în medicină⁴.

Nu este, de altminteri, exclus ca puternica influență a medicinei siciliene asupra școlii dogmatice de ascendență hipocratică să se fi manifestat mai cu seamă prin intermediul platonismului. Se știe că Platon stabilise legături personale, în cursul călătoriilor sale în Sicilia, cu unii din exponenții de seamă ai școlii medicale din acea insulă și, în primul rând, cu Filistion din Locri. Medicina siciliană, reprezentată pe atunci de urmașii lui Empedocle, propaga teoria celor patru umori, considera inima drept organul esențial al economiei, iar πνεῦμα drept suflul vital

¹ W. H. S. Jones, *Introduction la The Medical Writings of Anonymus Londinensis*, Cambridge, 1947, p. 8.

² Includerea în *Corpus Hippocraticum* a multor scrieri ale școlii medicale din Cnidos, rivala declarată a celei din Cos, se explică nu numai prin aceea că opoziția dintre concepțiile acestor școli nu era atât de marcată, mai ales sub raportul metodelor terapeutice, cât au presupus unii comentatori, dar și prin faptul că procesul de revizuire a hipocratismului avea să împiedice manifestarea individualității reale a învățăturii lui Hippocrate.

³ *Despre folosința părților corpului omenesc*, I, VIII (Kühn, III, p. 16).

⁴ K. Sprengel, *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde*, vol. I, Halle, 1800, p. 433 și 435.

cu sediul în inimă, recomanda o terapie bazată pe dietetică și, cu toate că promova cercetarea anatomică și experimentul fiziologic și terapeutic, nu disprețuia speculația filozofică, ba chiar arăta un anumit interes față de practicile magice. Toate aceste trăsături doctrinare își au corespondentul, într-o măsură sau alta, atât în scrierile platonice, cât și în anumite cărți tîrzii ale Culegerii hippocratice, printre care tratatul *Despre inimă*.

Cît privește noțiunile medicale întîlnite în opera lui Platon, este de notat că multe din ele sînt cu totul străine literii și spiritului lucrărilor hippocratice a căror autenticitate este mai puțin pusă la îndoială. Astfel, teza platonicească despre destinul individual imuabil al fiecărei boli nu are nimic comun cu concepția marelui Hippocrate despre evoluția și prognosticul bolii în funcție de mobilizarea capacității naturale de rezistență a organismului și intervenția factorilor externi (printre care se numără și mijloacele terapeutice). « Dacă nu sînt prea periculoase, bolile nu trebuie întăritate cu leacuri, — recomandă Platon, care adaugă: — Într-adevăr, alcătuirea bolilor se aseamănă, într-o privință, cu natura ființelor vii. Iar alcătuirea ființelor vii impune, pentru fiecare specie în parte, anumite răstimpuri de viață determinate. Orice ființă vie se naște avînd în sine o anumită durată de existență hotărîită de soartă, excepție făcînd accidentele datorite necesității... Dacă prin lucrarea leacurilor punem capăt bolii înainte de termenul fixat, din bolile ușoare se nasc atunci, de regulă, boli mai grele, iar din boli puține, boli mai numeroase »¹. La prima vedere s-ar părea că aci avem de-a face cu o concepție apropiată de cea a « zilelor critice », care și ea se întemeia pe punerea în evidență a anumitor intervale de timp în desfășurarea unui proces morbid oarecare. În realitate nu există nici o înrudire între concepția lui Platon despre termenele îmbolnăvirilor și aceea a lui Hippocrate. Pentru filozoful din Atena, boala este provocată de un misterios « corp străin », cu ființa sa proprie și cu destinul său inexorabil, corp care vine să se cuibărească în organismul bolnavului; pentru Hippocrate, suferința reprezintă un fenomen natural, datorit tulburării de către factori materiali a echilibrului firesc al organismului. De aceea, cînd este vorba de recidiva îmbolnăvirii, Hippocrate are în vedere faptul că suferindul n-a putut realiza în întregime, din motive explicabile fiziopatologice, fenomenele prin care se manifestă « criza », în timp ce Platon consideră recidiva drept împlinirea destinului unei boli ce nu fusese lăsată de către medic să-și urmeze cursul fatal.

Concluzia practică a atitudinii teoretice adoptate de platonicieni în problema esenței proceselor morbide era că evoluția bolii nu trebuie stingherită prin tratament medical, întrucît vindecarea reală nu poate surveni decît atunci cînd boala ajunge la termenul său prestabil, termen neinfluențabil de efortul terapeutic. Mai mult încă, medicina ar îndeplini un rol social negativ tocmai fiindcă încearcă să prelungească viața unor indivizi incapabili, datorită bolii, să servească în mod corespunzător cetatea. Platon definește medicina epocii sale drept « o metodă de cultivare a bolii », întrucît, de multe ori, datorită îngrijirii medicale, boala întîrzie să-și afle sfîrșitul firesc prin decesul bolnavului²...

Platon preconizează așadar o atitudine medicală de pasivitate cvasiabsolută în fața bolii. Acest contemplativism, perfect compatibil cu vederile unui filozof idealist, se dovedește însă a fi o monstruoasă etică atunci cînd însuși medicul încearcă

¹ *Timeu*, 89 b-c.

² *Republica*, 406 a și 407 d-e.

să-l pună în practică, uitînd că noblețea profesiei sale nu constă decît în lupta neîntreruptă și necondiționată cu suferința și moartea. Deși scrierile hippocratice oferă înalte exemple de activism terapeutic rațional, revizuirea vitalistă la care a fost supusă doctrina școlii din Cos i-a creat acesteia faima nemeritată de a fi preconizat expectativa sistematică¹. S-a spus că vindecarea bolii a fost lăsată de Hippocrate în seama unei forțe imateriale, care ar acționa spontan și necontrolabil pentru restabilirea echilibrului funcțional al organismului. Forța în cauză ar fi tocmai « natura » (φύσις), care însă, cum am mai arătat, posedă în cărțile hippocratice autentice o semnificație concretă, nedepășind de fel limitele viziunii materialiste asupra fenomenelor biologice.

Sub înfruierea platonismului, hippocratizii au început să confunde φύσις-ul materialist cu πνεῦμα de esență spiritualistă, iar ulterior, discipolii lui Aristotel au identificat întru totul conceptul de φύσις cu acela de ψυχή, care în sistemul marelui filozof și savant din Stagira este sinonim cu principiul vital al plantelor, animalelor și omului, organizatorul funcțiilor și structurii acestor viețuitoare conform planurilor inteligenței supreme. În felul acesta, φύσις-ul a fost investit cu un sens finalist și, prin urmare, deist de care el rămăsese cu totul străin în contextul cărților ce stau la baza Colecției hippocratice. Mai târziu, tendința « dematerializării » φύσις-ului hippocratic va afla susținători și printre adepții moralei stoice, care promovau un naturism de esență idealistă².

Iată cum, în decurs de numai două-trei secole, hippocratismul a suferit, în condițiile social-economice ale lichidării democrației sclavagiste în lumea elină, o « schimbare la față » care va face cu neputință pentru foarte multă vreme nu numai valorificarea corespunzătoare a metodologiei clinice realiste preconizate de școala din Cos în perioada sa de acme, ci chiar utilizarea judicioasă a fondului terapeutic empiric pe care-l folosiseră medicii din jurul anului 400. Hippocratizii dogmatici și-au întemeiat în mod deliberat raționamentele medicale nu pe materialul de observație, ci pe cîteva premise teoretice iluzorii, împrumutate din arsenalul sistemelor filozofice idealiste sau eclectice. Speculația a devenit astfel fundamentul medicinei. Pentru adoptarea unui mijloc terapeutic nu era suficientă verificarea experimentală a eficacității sale, ci se pretindea justificarea « logică » a corespondenței sau opoziției dintre pretensele calități oculte ale drogului respectiv și cele ale bolii în care el urma să fie aplicat.

« Trebuie mai întîi să ne ocupăm cu filozofia (φιλοσοφητέον ἡμῖν ἐστὶ πρότερον), dacă vrem să fim cu adevărat discipolii lui Hippocrate », scrie Galen³. Din păcate, acest îndemn pare să nu aibă în vedere metodologia filozofică a adevăratului hippocratism, care nu admitea ruptura dintre raționamentul științific și observația practică, ci dă impresia că se referă la speculația formală asupra unor « esențe »

¹ Astfel, Claude Bernard va afirma și el că terapeutică « este nulă la Hippocrate », continuatorii acestuia fiind medici « care nu aveau drept scop să acționeze asupra bolii pentru a o vindeca, ci care aveau drept scop să studieze boala pentru a-i prevedea desfășurarea, pentru a o clasifica și a-i preciza caracterele sau diagnosticul » (*Principes de médecine expérimentale*, Paris, 1947, p. 96 și 98). În realitate, medicul hippocratic aștepta manifestarea simptomelor bolii nu dintr-o pasiune « contemplativă », ci tocmai fiindcă înțelegea să acționeze în cunoștință de cauză, adaptîndu-și atitudinea terapeutică la evoluția cazului clinic respectiv. Și în această privință se manifestă superioritatea hippocratismului față de medicina magică, în care folosirea schemelor rituale stereotipe face inutilă relativă expectație preconizată de școala din Cos.

² Sînt cunoscute afinitățile dintre stoicism și concepțiile școlii medicale pneumatice.

³ *Medicul cel mai bun este și filozof* (K. I, p. 62—63).

imateriale. Pentru hipocratizi, medicina era tot mai puțin $\tau\acute{\epsilon}\chi\nu\eta$ în vechiul înțeles, pe care-l folosise și marele Hippocrate, de ocupație aplicată pe concret, înrudită cu meșteșugul productiv al meseriașului, și tot mai mult $\tau\acute{\epsilon}\chi\nu\eta$ în înțelesul, mai « distins », de îndeminare creatoare în domeniul artelor plastice, al oratoriei și al preocupărilor teoretice îndeobște.

Este interesant de semnalat că speculația dogmatică a fundamentat în medicina timpului două atitudini practice contradictorii, însă la fel de dăunătoare: partizanii naturismului recomandau expectația absolută, pe considerentul că medicul are ca primă îndatorire să nu stînjenească « natura » în demersurile ei salutare, pe cînd adepții altor școli medicale cultivau tendința spre polifarmacie, pe motiv că oricărui simptom manifestat în cursul unei boli, de fiecare organ în parte, îi corespunde un anumit remediu ce poate fi dedus pe cale logică, cunoscînd « simpatia și antipatia » dintre diferitele droguri și umori.

Împotriva dogmatismului speculativ avea să se ridice curînd școala medicală empirică, adversară a generalizărilor de orice fel. Numai că empiricii se mulțumeau cu descrierea, adesea oțioasă, a fenomenelor patologice și cu indicarea formală a mijloacelor terapeutice a căror eficacitate li se părea probată. Subaprecierea cunoașterii raționale și disprețul pentru preocupările teoretice i-au condamnat pe empirici fie la șovăieli anihilante, fie mai cu seamă la o nejustificată siguranță de sine, la fel de amăgitoare ca aceea a dogmaticilor.

Atît orientarea speculativă, cît și cea empirică au înlesnit infiltrațiile mistice în medicina posthippocratică. Am amintit despre recidivele pitagoreice care s-au manifestat pînă și în unele cărți tîrzii din *Corpus Hippocraticum*, dar fenomenul cel mai izbitor este, în această privință, amplexarea luată, încă din secolul al IV-lea, de medicina templelor, medicină care, pe alocuri, va tinde chiar să și-o subordoneze pe cea științifică.

Cultul lui Asclepios a fost introdus la Atena în anul 420, desigur că în legătură cu marile epidemii (de o natură încă neelucidată) care au bîntuit cetatea la acea epocă¹. Dar această îmbogățire a panteonului atenian nu a coincis cu o afirmare a medicinei hieratice. În veacul următor, sub acțiunea factorilor social-istorici care au determinat propagarea misticismului, templele devin însă locuri de pelerinaj frecventate în mod curent de suferinzii de tot soiul. Scena « incubăției » din *Plutos* al lui Aristofan nu ridiculizează o practică « vindecătoare » superstițioasă în curs de lichidare, ci una care abia căpăta extindere. De subliniat că, totuși, nici în secolul al IV-lea nu întîlnim medici care să-și exercite profesiunea în incinta sanctuarelor. Curînd însă, titlul de « medic și preot al lui Asclepios » va intra în obișnuință, ca în perioada romană să apară medici care fondează « asclepeioane » pentru a practica ei înșiși în ele².

¹ I. I. Russu, *Aesculapius, contribuție la preistoria medicinei*, în *Istoria medicinei. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 12—13.

² E. T. Withington, *op. cit.*, p. 152. Dar Jones și Withington încearcă să explice decăderea Greciei după secolul lui Pericle prin ravagiile pe care le-ar fi produs paludismul. De aci și relativul declin al medicinei științifice, neputincioasă în fața bolii, de aci și favoarea de care au ajuns să se bucure magia și medicina templelor, întrucît se înregistrau unele cazuri de vindecare « miraculoasă » a malariei prin autosugestie. Este inutil să insistăm asupra caracterului cu totul nesatisfăcător al acestor explicații patologice ale unui fenomen social-economic cu rădăcini atît de profunde, cum a fost decadența polisului după secolul al V-lea. De altminteri, Jones nu a reușit să demonstreze măcar faptul că paludismul luase în Grecia proporții catastrofale începînd din jurul anului 400 î.e.n.

Opera lui Hippocrate reprezintă, în medicina antică, punctul culminant al strădaniei de a elibera arta vindecării de sub tutela misticismului. Urmașii marelui gânditor și savant nu au mai știut să manifeste aceeași inflexibilă hotărâre de a nu pactiza cu religia și supranaturalul. Însuși Galen consemnează în scrierile sale cazuri de vindecări obținute prin «cure» magice, ba chiar recomandă purtarea amuletelor protectoare¹. Să se datoreze această recrudescență a magiei în secolul al IV-lea și în perioada următoare influenței misticismului oriental, de care grecii s-ar fi contaminat de la perși, în cursul războaielor medice, așa cum presupune Castiglioni²? Factorul extern a putut juca, desigur, un anume rol, dar hotărâtor pentru extinderea superstițiilor a fost marasmul economic, social și politic în care se afunda fără scăpare lumea elină.

Semnificativă este, în aceeași ordine de idei, tendința ce se schițase în antichitate de a atribui calități supraomenești personalității lui Hippocrate³. Acest cult, atât de străin spiritului hipocratismului original, constituie prin el însuși un indiciu al ignorării valorii metodologiei filozofice și clinice a școlii din Cos, căci numai cineva care nu înțelege în ce mod au dobândit hipocraticii strălucirile lor succese medicale poate presupune că asemenea rezultate s-ar datora unei dotări supranaturale.

Pe de altă parte, preocupările astrologice aveau să se accentueze și ele în jurul creii noastre. Importantele cercetări astronomice desfășurate de savanții din Alexandria au îmbogățit cunoștințele pozitive despre mișcarea stelelor și a planetelor, dar nu e mai puțin adevărat că aceiași savanți, în frunte cu Ptolemeu, se raliau ideii că destinul indivizilor și al popoarelor depinde de poziția relativă a corpurilor cerești. Ecouri ale acestei concepții se întâlnesc și în scrierile lui Galen. Spre deosebire de Hippocrate, care admitea doar influența *meteorologicului* asupra stării de sănătate, celebrul medic greco-roman din secolul al II-lea e.n. a acordat uneori un rol determinant elementului *astrologic* în explicarea fenomenelor morbide⁴. «Astrele, care sînt străvezii și uscate, posedă o înțelepciune supremă (ἀστρον συνέσιν ἔχειν); căci dacă cineva ar nega aceasta, înseamnă că nu pricepe măreția și superioritatea zeilor», afirmă Galen⁵. Declarația aceasta dă măsura infiltrațiilor mistice în medicina de după Hippocrate.

Ar fi însă cu totul greșit să socotim că, în jumătatea de mileniu care desparte pe Hippocrate de Galen, medicina nu ar mai fi progresat, ba poate chiar că ar fi decăzut. Prin ea însăși, uriașa operă galenică reprezintă o dezmințire a acestui punct de vedere.

De-a lungul secolelor, generație după generație, medicii au adăugat contribuția lor, cînd mai importantă și cînd mai modestă, la tezaurul artei vindecării. Școala medicală din Alexandria a constituit o remarcabilă etapă pregătitoare în elaborarea bazei experimentale a viitoareii medicini științifice (de menționat că acest moment de avînt creator a corespuns unei intense vieți economice în marele oraș de la gurile Nilului).

Dacă în decursul acestor 500 de ani idealismul și misticismul au recîștigat din terenul pe care-l pierduseră la un moment dat în medicina teoretică și practică

¹ E. T. Withington, *op. cit.*, p. 152—153.

² A. Castiglioni, *Incantesimo e magia*, Milano, 1934, p. 231.

³ L. Bourgey, *Observation et expérience chez Aristote*, Paris, 1955, p. 38.

⁴ A. Castiglioni, *op. cit.*, p. 302—303.

⁵ *Deprinderile sufletului sînt urmare temperamentelor corpului*, V (K. IV, p. 786).

nu înseamnă că filonul realist și nerezligios s-ar fi epuizat cu totul în medicina antică. Este de ajuns să amintim despre rădăcinile materialiste ale școlii metodice, al cărei doctrinar, Asclepiade, a criticat fără rezerve orientarea vitalistă, cu complementul ei practic, pasivitatea terapeutică promovată de preinșii continuatori ai învățăturii hipocratice.

De fapt, pe măsură ce persoana lui Hippocrate tindea să fie zeificată, opera lui înceta să constituie un îndreptar sau măcar un obiect de meditație pentru majoritatea medicilor. Galen constata că aceștia, deși îl admiră pe ilustrul lor înaintaș, nu-i citesc scrierile, sau dacă le citesc nu le înțeleg, sau dacă le înțeleg nu aplică principiile care stau la baza Colecției hipocratice¹. Este de remarcat că Galen însuși nu a izbutit să se mențină cu consecvență pe linia hipocratismului autentic, cu toate că celebrul medic din Pergam avea un adevărat cult pentru protagonistul școlii din Cos; ideologia dominantă în Roma perioadei imperiului l-a împiedicat să valorifice pînă la capăt metoda materialistă cu care Hippocrate înzestraseră științele medicale².

Galen era un spirit cu adevărat enciclopedic. Pasiunea pentru erudiție el a îmbinat-o cu un deosebit talent de experimentator, ceea ce i-a permis să aducă o contribuție de seamă la progresul anatomiei, patologiei, terapiei și farmacologiei. Dar savanții medievali au apreciat mai ales preocuparea lui Galen pentru sistematizarea dogmatică și, mai presus de orice, concesiile pe care vestitul medic greco-roman le-a făcut idealismului. Același Galen care recunoștea că «afecțiunile corpului le domină pe cele ale sufletului» (... τῶν τοῦ σώματος κακῶν δυναστεύεσθαι τὴν ψυχὴν)³, alăturîndu-se deci punctului de vedere materialist, declara cu alt prilej că «trupul este instrumentul (ὄργανον) sufletului»⁴, formulă tipică pentru gînditorii idealști. De altminteri, întreaga operă anatomo-fiziologică a lui Galen este pătrunsă de ideea că diversele organe, cu forma și structura lor, au fost create de către o inteligență supremă în vederea îndeplinirii anumitor funcții prestabilite⁵. Acest finalism (deist, ca orice finalism) explică marea favoare de care s-au bucurat timp de un mileniu și jumătate cărțile medicului din Pergam în cercurile științifice aflate sub dominația spirituală a teologiei (creștine sau musulmane).

Comentariul eclectic și, adeseori, net idealist al lui Galen va influența în mod hotărîtor interpretarea scrierilor hipocratice, chiar a celor în care materialismul și-a găsit o expresie cît se poate de clară. Sute de ani, hipocratismul va fi identificat cu imaginea deformată pe care o reflectează oglinda curbă a dogmatismului galenic. Legenda vitalismului hipocratic s-a perpetuat pînă în zilele noastre, dobîndînd răspîndirea și tenacitatea atîtor alte prejudecăți. Acest Hippocrate răstălmăcit pare a fi devenit patronul celor ce manifestă dispreț față de terapeutică «oficială», al șamanilor moderni, al promotorilor intuiționismului și ocultismului în medicină.

Apogeul școlii din Cos a corespuns amiezii democrației eline, iar elaborarea Colecției hipocratice s-a încheiat atunci cînd amurgul prindea să coboare peste

¹ *Medicul cel mai bun este și filozof* (K. I, p. 55).

² Despre determinismul social al orientării filozofice a lui Galen, vezi și articolul lui V. L. Bologa și S. Izsák, *Marele medic Avicenna (Ibn Sina)*, în *Revista de ocrotire a sănătății* în R.P.R., 1952, nr. 6, p. 81.

³ *Deprinderile sufletului sînt urmarea temperamentelor corpului*, V (K. IV, p. 788).

⁴ *Despre folosința părților corpului omenesc*, I, 2 (K. III, p. 2).

⁵ Cu atît mai surprinzătoare sînt afirmațiile nehipocratistului R. Allendy, care îi atribuie lui Hippocrate o «rodnică» orientare finalistă, iar lui Galen un «reprobabil» punct de vedere materialist determinist (*Orientation des idées médicales*, Paris, 1929, p. 22).

cetățile grecești. Rod al unei epoci care a prețuit lumina, învățătura « părintelui medicinei » reprezintă o afirmare a forței rațiunii pusă în serviciul desăvârșirii fizice și morale a omului.

Hippocratismul autentic este de aceea incompatibil cu atitudinea celor care, lansînd astăzi lozincă « întoarcerii la Hippocrate », dovedesc neîncredere în posibilitățile științei de a contribui la făurirea unei vieți mai sănătoase și mai demne pentru umanitatea ce se pregătește să părăsească pentru totdeauna imperiul necesității oarbe.

УЧЕНИЕ ГИППОКРАТА И ЕГО АНТИЧНАЯ РЕВИЗИЯ

РЕЗЮМЕ

Труды Гиппократы выделяются остротой клинической наблюдательности, старанием уточнить реальную причину болезненных проявлений, а также силой научного обобщения. Настоящее гиппократовское учение ставит в основу медицинской практики наблюдение и эксперимент, оно отвергает как догматизм, так и идеалистические лжетолкования. В работах Гиппократа термин *physis* не имеет того виталистического значения, которое приписывают ему некоторые комментаторы, а сохраняет свое конкретное текущее значение. Так же ошибочны и попытки найти в этих работах мистические или теистические тенденции, или хотя бы определенную склонность к магии и астрологии. В *Corpus Hippocraticum* не встречается даже намёка на решительное влияние звезд на здоровье людей. Гиппократ упоминает о положении звезд во время эпидемии только лишь с целью уточнить время года, в которое произошли данные заболевания. Астрономический элемент нужно рассматривать в трудах «отца медицины» сквозь призму календаристики, метеорологии, а не астрологии.

Еще в первой половине IV в. до н.э., следовательно в период, когда составление *Corpus Hippocraticum* еще не было закончено, в ориентировке косской школы отмечается отдаление от позиций детерминизма, все более и более явное сползание к догматическому витализму, определенный идеалистический пересмотр учения Гиппократа. Все исследователи признают, что вскоре после его смерти, медицинское направление, прославленное Гиппократом, вступило в фазу непоправимого упадка. Некоторые исследователи ограничиваются констатированием этого явления, другие же пытаются объяснить этот инволюционный процесс лишь слабыми личными качествами последователей Гиппократа. Причина пересмотра первоначального гиппократовского учения обусловлена, однако, общей эволюцией положения в Греции после 400 г. до н.э., когда рабовладельческий строй вступил в невиданный еще кризис. Появление гиппократовского учения было связано с исключительным экономическим и культурным расцветом элинского мира в эпоху Перикла, тогда как упадок косской школы совпадает с социаль-

ными волнениями и идеологическим кризисом, обусловленными экономическими и политическими последствиями пелопоннесской войны.

Последователи великого Гиппократы недооценивали рациональное наблюдение, предпочитая догматические спекуляции, в которых чувствовались отзвуки платоновского идеализма. В поздних «гиппократических» работах понятие *physis* начинает на самом деле приобретать виталистический оттенок. В следующих веках, параллельно с углублением кризиса, связанного с ликвидацией рабовладельческой демократии, медицина сопротивляется все более слабо идеалистическим, мистическим влияниям. В то же время «гиппократики» становятся сторонниками выжидательного лечения, поскольку они в значительной мере утратили веру в возможности своего искусства, довольствуясь лишь поддержкой спонтанного действия предполагаемой нематериальной «выздоровительной природы». Следует заметить, что этот процесс совпадает с тенденцией обожествления самого Гиппократы.

Знаменательно, что Галену, известному врачу II в. н.э., страстному почитателю Гиппократы, не удалось в условиях этой эпохи использовать полностью реалистическую основу настоящего гиппократизма: господствующая идеология в Риме, в период империи, помешала ему усвоить и последовательно применять материалистическую методологию косской школы. Таким образом и объясняются уступки Галена по отношению к витализму и биологическому финализму. Эклектические, а часто прямо идеалистические комментарии Галена решающим образом повлияли на позднейшее истолкование сочинений Гиппократы, даже тех, в которых материализм выражен особенно ясно.

На протяжении многих веков гиппократизм отождествлялся с искаженным образом, отражаемым кривым зеркалом галеновского догматизма, который представляет собой основной источник нынешнего так называемого неогиппократического направления.

L'HIPPOCRATISME ET SA RÉVISION DANS L'ANTIQUITÉ

RÉSUMÉ

Les livres hippocratiques se distinguent par l'acuité de l'observation clinique, l'effort visant à préciser l'étiologie réelle des manifestations morbides, enfin par la vigueur de la généralisation scientifique. L'hippocratism authentique assied la pratique médicale sur l'observation et l'expérimentation, et rejette aussi bien le dogmatisme que les pseudo-explications idéalistes. Dans les écrits hippocratiques, le terme de *physis* n'a nullement le sens vitaliste que lui attribueront certains commentateurs, mais conserve sa signification concrète courante. Non moins erronées sont les tentatives de ceux qui veulent découvrir dans ces écrits des tendances mystiques ou théistes, ou pour le moins une certaine prédilection pour la magie et l'astrologie. Le *Corpus Hippocraticum* ne fait nulle part allusion à une influence déterminante des astres sur la santé humaine. Si l'illustre médecin mentionne la position des constellations lors d'une épidémie, c'est simplement pour préciser la

saison à laquelle elle s'est produite. Dans les œuvres du « Père de la médecine », l'élément astronomique est à considérer du point de vue du calendrier et de la météorologie et non pas de l'astrologie.

Dès la première moitié du IVe siècle av. n. è., c'est-à-dire à une époque où l'élaboration du *Corpus Hippocraticum* n'était pas encore achevée, on constate un changement dans l'orientation de l'École de Cos: elle s'écarte, en effet, des positions du déterminisme pour glisser de plus en plus vers un vitalisme dogmatique, vers la révision idéaliste de la doctrine hippocratique. Les historiens sont unanimes à reconnaître qu'après la mort d'Hippocrate le courant médical qu'il avait illustré entre dans une phase irrémédiable de déclin. Certains se bornent à constater le phénomène, alors que d'autres essayent d'expliquer ce processus d'involution par la médiocrité des successeurs du maître.

En réalité, cette révision de la doctrine originelle tient de l'évolution générale de la situation en Grèce après l'an 400 av. n. è., lorsque le système esclavagiste connut une crise sans précédent. De même que l'apparition de l'hippocratisme avait correspondu à l'essor économique et culturel exceptionnel du monde hellène à l'époque de Périclès, le déclin de l'École de Cos coïncidait avec les troubles sociaux et la crise idéologique engendrés par les suites économiques et politiques de la guerre du Péloponèse.

Les épigones du grand Hippocrate ont sous-estimé la valeur de l'observation raisonnée, lui préférant la spéculation dogmatique, où se retrouvaient les échos de l'idéalisme platonicien.

Dans les ouvrages « hippocratiques » ultérieurs, le concept *physis* commence, en effet, à se teinter de vitalisme et aux siècles suivants, parallèlement à l'aggravation de la crise suscitée par la liquidation de la démocratie esclavagiste, la médecine opposera une résistance de plus en plus faible aux infiltrations idéalistes et mystiques. En même temps, les successeurs d'Hippocrate, ayant en bonne partie perdu confiance dans les possibilités de leur art, adoptent une attitude expectante en thérapeutique, se contentant d'aider l'action spontanée de la prétendue « nature médicatrice », d'essence immatérielle. Il convient de remarquer que ce processus coïncidait avec la tendance à déifier la personne d'Hippocrate.

Il est significatif que Galien, le célèbre médecin gréco-romain du IIe siècle de n. è., admirateur passionné de l'œuvre d'Hippocrate, n'ait pas réussi, dans les conditions de son temps, à mettre entièrement en valeur le fond réaliste de l'hippocratisme authentique, l'idéologie dominante de la Rome impériale l'ayant empêché de s'assimiler et d'appliquer d'une manière conséquente la méthode matérialiste de l'École de Cos. C'est ce qui explique les concessions que Galien consent au vitalisme et au finalisme biologique. Le commentaire éclectique — souvent nettement idéaliste — de Galien exercera une influence décisive sur l'interprétation des écrits hippocratiques, de ceux-là même où le matérialisme se manifeste sous une forme parfaitement claire. Désormais, quelques siècles durant, l'hippocratisme sera identifié à l'image que réfléchit le miroir déformant du dogmatisme galénique, qui est la principale source de l'orientation soi-disant néo-hippocratique actuelle.